

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 316.4.051.62.001.361:329.733(477.64)

М.А. КУЛИК

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ м. ЗАПОРІЖЖЯ)

У статті обґрунтовано значення образів соціальної пам'яті в реалізації політики пам'яті. На базі емпіричного дослідження проаналізовано особливості функціонування образів соціальної пам'яті в детермінації територіальної ідентичності. Доведено, що політика пам'яті має враховувати специфіку визначення мешканцями різних типів територіальних спільнот образів героя, антигероя, ворога та друга.

Ключові слова: політика пам'яті, образ, територіальна ідентичність.

Для забезпечення подальшої розбудови української державності, реалізації стратегії її розвитку, що ґрунтується на цілісності її минулого-сучасного-майбутнього, актуальності набуває впровадження виваженої політики пам'яті. Проблематика політики пам'яті особливо активно почала обговорюватися суспільствознавцями після подолання десятирічного рубежу незалежності України, коли науковці починають фіксувати досить низький рівень громадянської самосвідомості. Загальнодержавна подія проголошення незалежності України викликала масове піднесення національного духу, але потребувала подальшої підтримки у визначенні критеріїв ідентичності та окресленні відповідно до цих критеріїв образів героїв та антигероїв, друзів та можливих ворогів. Подальший процес формування соціальних ідентичностей, в тому числі і територіальної, вимагав зваженої політики з пропозиціями таких образів, які б ці критерії в собі уособлювали. Науковий аналіз цієї проблеми зумовив необхідність уведення у науковий та політичний дискурс терміна "політика пам'яті".

Дослідження соціальної пам'яті як чинника формування територіальної ідентичності вимагає аналізу як об'єктивних, закономірних, так і цілеспрямованих і навіть певною мірою технологічних аспектів, що у своїй єдності виражають сутність процесу формування. Цілеспрямований процес формування ідентичності через посередництво соціальної пам'яті виражається у політиці пам'яті, яка передбачає продуману, зважену стратегію держави щодо визначення та підтримки образів соціальної пам'яті, за допомогою використання яких можливо консолідувати її громадян. Відпові-

дно, емпіричне дослідження образів соціальної пам'яті, які притаманні певним територіальним спільнотам, дають змогу будувати виважену політику пам'яті.

Проблематика політики пам'яті опиняється на перетині предметного поля дослідження соціологів, психологів, політологів, фахівців державного управління та інших. Соціологічний аналіз специфіки впровадження політики пам'яті виходить із логіки необхідності розуміння актуального стану колективної пам'яті спільноти через визначення сформованих смислів та образів, у яких ці смисли представлені. Концептуалізація образів соціальної пам'яті та визначення їх характеристик були здійснені в працях психологів Е. Берна, Р. Грановської та соціологів О. Злобіної, Ю. Сороки, С. Хобти. Оскільки суб'єктом впровадження політики пам'яті може бути як еліта, приватні суб'єкти, так і держава, то політику пам'яті, яку розробляє саме держава, визначають як державну політику пам'яті. Дослідниця Ю. Зерній державну політику пам'яті тлумачить таким чином: "сфера державної політики та державного управління, сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти" [2, с. 8]. Таке дослідницьке визначення виходить із розуміння політики пам'яті як раціоналізації образів історичної пам'яті через формування офіційних репрезентацій та стратегій. Однак історична пам'ять, яка є міфологічною за своєю природою, не обов'язково ґрунтується на достовірних фактах та доказах. Навпаки, інтуїтивні відчуття, асоціативні зв'язки та емоційні переживання виходять на перший план, тому абсолютизація раціонального знання у формуванні колективної пам'яті видається хибною. Тож соціологічного осмислення потребує використання концепту образу соціальної пам'яті, що включає в себе як раціональні та нераціональні смисли, так і нонсенси, що дає змогу уникнути ділеми раціонального-позараціонального в політиці пам'яті.

Аналіз образів соціальної пам'яті потребує особливої дослідницької уваги до специфіки їх відтворення в межах різних динамічних станів соціальної пам'яті. Спираючись на дослідження колективної та історичної пам'яті М. Хальбвакса, П. Нора, П. Рікьора, а також культурної пам'яті Я. Ассмана, доходимо висновку щодо існування п'яти динамік соціальної пам'яті, які різняться за характером та типом образів, які у них представлені: індивідуальної пам'яті, колективної пам'яті контактної референтної групи, колективної пам'яті неконтактної референтної групи, історичної пам'яті та культурної пам'яті. Динаміка індивідуальної пам'яті пов'язана із безпосереднім переживанням особистістю певних подій, що мають особливе значення для конструювання значенневих сенсів територіальної спільноти, до якої особистість належить. Цей досвід суб'єктивно є найбільш насичений емоціями, він переживається, обмірковується особистістю, відповідно ще не сформовані усталені образи, що зумовлюється відсутністю чітко визначених соціальних меж пам'яті.

Пам'ять контактної референтної групи характеризується відсутністю особистісного автобіографічного досвіду переживання подій, але долучає до нього особистість через наявність такого досвіду в референтної групи. Контактна взаємодія може здійснюватись як зі старшим поколінням родичів, так і з рівними віковими групами, але за умов відсутності безпосереднього особистісного досвіду. Так само до контактної референтної групи можуть входити вчителі, викладачі, працівники закладів освіти, співробітники, працівники державних установ. Образи соціальної пам'яті такої референтної групи є емоційно насиченими, для них характерне напрацювання майже одноставного бачення, притаманне всім членам цієї групи. І хоча такі образи є більш усталеними, визначеними, але тим не менше, ще підлягають обговоренню серед тих, хто долучається до цієї групи через переживання спільного досвіду. Під неконтактною референтною групою розуміємо значущих інших, що безпосередніх контактів із особистістю не мають, але через опосередковану взаємодію (розповіді референтної групи та пам'ятники культури) транслиують певні смисли. Завдяки цим пам'ятникам культури можливою є передача традицій та ціннісних орієнтацій через покоління, оскільки ці артефакти суб'єктивуються (вони належать не просто людям тієї епохи, а родичам, мешканцям однієї території), вони також суб'єктивно активно сприймаються особистістю та переживаються. До кожного артефакту обов'язково додається історія, яка є суб'єктивно значущою для референтної групи й потребує постійного підкріплення через її повторення серед найближчого оточення.

Динаміка історичної пам'яті визначається досвідом давніх поколінь, який є неконтактним для особистості та долучення до якого реалізуються через такі соціальні інститути, як: освіта, засоби масової інформації, що зумовлює тенденцію до узагальнення в більших масштабах територіальної спільності (регіональна, державна, глобальна). Образи історичної пам'яті є найбільш усталеними, визначеними, вони не викликають значної полеміки серед мешканців, що демонструють спільну територіальну належність. Нові ж члени спільноти мають прийняти визначені образи колективної історичної пам'яті територіальної спільноти або ж обрати стратегію уникнення, що, зважаючи на масштаб територіальної спільноти, може або спрацювати, або викликати ще більший супротив корінного населення.

Динаміку культурної пам'яті розуміємо, спираючись на теорію культурної пам'яті Я. Ассмана, як один із зовнішніх вимірів людської пам'яті, що пов'язаний із подіями абсолютного минулого й існує в модусі пригадування, що обґрунтовується першоджерелом або походженням [1, с. 19]. Культурна пам'ять, на відміну від історичної, не зберігає минуле як таке, а згортається в символічні фігури (біблейські сюжети, міфи). Зазвичай міфи культурної пам'яті пов'язані з героями-першопроходцями, що прибули на певні території та заснували там поселення, легітимізуючи тим самим право нащадків на проживання на певній території. Постійним нагадуванням та поштовхом для відтворення, розповіді міфу є самоназви поселень, які

даються на честь засновників. У міфі також закріплюється образ героя-засновника, в якому відображаються найбільш бажані риси, що мають бути притаманні сучасним керівникам і лідерам цієї територіальної спільноти. Відповідно до актуального стану розвитку спільноти та її нагальних потреб ці риси можуть модифікуватися, і міф про минуле може уточнюватися до найменших подробиць, а може відтворюватися в скороченому варіанті, визначаючи лише певні особливості відносин.

Використання комунікативного підходу, що спирається на розуміння образів як опрідечених смислів у змісті комунікаційного повідомлення, розкриває додаткові можливості теоретичного та емпіричного аналізу політики соціальної пам'яті. Однією з таких переваг є можливість аналізу актуального стану та перспектив реалізації політики соціальної пам'яті через дослідження образів соціальної пам'яті, які підтримуються територіальною спільнотою. Політику пам'яті, відповідно, будемо визначати як технологію формування ключових образів-фігур соціальної пам'яті.

Звернемося до даних емпіричного дослідження, в якому знаходить відображення верифікація теоретичних положень щодо значення образів соціальної пам'яті територіальної спільноти та специфіки їх відтворення в межах окреслених динамік для реалізації вираженої політики пам'яті. Нижче наведено результати опитування мешканців м. Запоріжжя, яке було проведено у 2012 р. Опитано 669 осіб за репрезентативною для дорослого населення вибіркою. Аналіз образів соціальної пам'яті здійснено через використання в інструментарії дослідження відкритих запитань щодо визначення містянами героїв, антигероїв, друзів та ворогів свого народу й окреслення подій, постатей та об'єктів, що викликають найбільше відчуття гордості в історії їх власної родини й народу загалом.

Політика пам'яті, які будь-яка технологія, має враховувати об'єктивні умови розвитку тієї спільноти, на яку ці технології спрямовані, а саме: які образи соціальної пам'яті вже сформовані, наскільки вони є значущими та яке смислове навантаження вони несуть, наскільки вони гомогенно підтримуються всією спільнотою, до якої динаміки соціальної пам'яті вони належать тощо. Важливим у цьому контексті видається загальний рівень задоволеності спільноти своїм власним минулим, що виражається, перш за все, у наявності образів індивідуальної пам'яті та пам'яті референтної групи, що викликали б особливе почуття гордості. Наявність образів в історії родини, що викликають найбільше почуття гордості, пов'язана з інтересом до минулого свого роду. Ця гіпотеза була підтверджена через аналіз показників інтересу до минулого своєї родини та відповідей на відкриті запитання анкети, в яких було запропоновано зазначити, що в історії родини респондента викликає найбільше почуття гордості. Для визначення тих мешканців м. Запоріжжя, у яких не сформовані образи пам'яті референтної групи із зазначеного відкритого запитання анкети, були відібрані ті, що вказали, що не знають таких (47 респондентів), та ті, яким важко було визначитися із тим, що викликає найбільше почуття гор-

дості в історії родини (167 респондентів). Ці два варіанти відповіді були об'єднані в змінну “відсутні образи” (загалом 214 респондентів), натомість, усім іншим варіантам відповідей були присвоєні значення “присутні образи”. Двомірний аналіз цих показників засвідчує факт більшої зацікавленості респондентів своїм минулим, якщо в ньому представлені образи, що викликають відчуття гордості. Важливим вважаємо той факт, який підкреслює особливості руху динамік соціальної пам'яті, що наявність образів колективної пам'яті контактної та неконтактної референтних груп, що викликають почуття гордості в особистості, визначає вищий рівень її зацікавленості в минулому своєї родини. У мешканців м. Запоріжжя загальний рівень зниження інтересу до минулого своєї родини позначається на відсутності в соціальній пам'яті також образів спільного історичного минулого.

Спираючись на визначені російським дослідником І. Коном фактори, що зумовлюють становлення дружних відносин, а саме: територіальна близькість (адже зі здобуттям освіти територіальні межі значно розширюються), спільна діяльність та соціальні установки [3], – проаналізовано відповіді респондентів на питання щодо образів друзів в історії народу. Спостерігаємо, що фактор близькості території проживання до української спільноти, спільна історія минулого та актуальні зв'язки позначилися в окресленні кола друзів переважно серед сусідніх держав: Росія (31,9%), Білорусія (6,7%), Польща (4,6%). Зауважимо, що таким чином майже половина респондентів як друзів свого народу позначила сусідні держави.

Привертає увагу те, що при аналізі відкритих запитань “Що в історії Вашої родини...” та “Що в історії Вашого народу викликає найбільше почуття гордості?”, що 2,5% мешканців у відкритому запитанні зазначили предмет гордості в їх родині факт, що члени їх родини, батьки пережили голодомор. Водночас на наступне запитання щодо предмета гордості в історії народу, голодомор було зазначено лише одним респондентом. Тож постає питання щодо співвідношення індивідуальної пам'яті та колективної. Якщо індивідуальний досвід переживання події є значущим у великої кількості населення, чому він не знеособлюється та не стає колективним? Можливо, відповіддю на це питання є політика пам'яті, яка змушує досвід особистості не виходити за межі індивідуальної пам'яті.

Аналізуючи відповіді респондентів на питання щодо фактів в історії родини, які викликають найбільше почуття гордості, варто зауважити на тому, що доволі значна кількість респондентів наголошує на працьовитості членів своєї родини як на предметі гордості. Цікавим є той факт, що, позначаючи значущість праці, респонденти уточнюють специфіку праці лише в таких професійних сферах, як військова та лікарська справа, викладацька діяльність та спортивні досягнення. В інших випадках до слова “праця” додавалися прикметники “чесна”, “віддана”, “важка”. У значній кількості відповідей на запитання анкети була позначена така риса родини, як працелюбність, що викликає почуття гордості за свою родину в мешканців м. Запоріжжя. При аналізі суб'єктивного відчуття гордості за свою родину

мешканців м. Запоріжжя серед відповідей респондентів переважали такі: кількість родичів у родині, особливі риси сім'ї, належність роду до козаків, кропітка праця сім'ї. Зауважимо, що серед отриманих даних відкритих запитань анкети практично відсутні відповіді, що позначають наявність почуття гордості за родину через авторитет, що мають члени їх родині в населеному пункті, де вони проживають. Подальших емпіричних досліджень потребує перевірка гіпотези щодо значення цього показника серед мешканців сільської місцевості, де особливо значущими є міжособистісні комунікації, а тому відчуття лідерства, авторитету мають вагоме значення і для самоактуалізації особистості, і для відчуття їх належності до територіальної спільноти.

За результатами емпіричного дослідження, вражає кількість респондентів (3%), які як героя свого народу назвали літературного персонажа Тараса Бульбу (майже пропорційно віком від 18 та старше). Можемо припускати, що наявність таких показників може свідчити про можливу міфічність образів соціальної пам'яті. Створення позитивного образу літературного героя в театральних виставах, екранізаціях призвели до сприйняття соборного образу, що був описаний М. Гоголем (який, до речі, сам був обраний лише двома респондентами як герой українського народу) як реальної персони, що дійсно є героєм минулого. Тут можна також ставити питання щодо освіченості респондентів, які недостатньо орієнтуються як у літературі, так і в історії свого народу. Але принципово важливим для соціологічного аналізу є розуміння значення засобів масової інформації в процесі соціалізації не лише молоді, а й ресоціалізації громадян старшого віку, які за умов суспільних змін потребують простої та зрозумілої інтерпретації основних цінностей нового суспільства. Запропоновані кінематографом образи героїв, антигероїв, відповідно, активно сприймаються та транслюються представниками спільноти, що може призводити до появи таких нонсенсів соціальної пам'яті, як сприйняття Тараса Бульби як героя українського народу.

Цікавим видається той факт, що в деяких випадках герої та антигерої зазначалися респондентами в групах, і ці групи доволі часто ретранслювалися. Так, наприклад, герої народу Б. Хмельницький та М. Грушевський зазначалися разом, хоча ні хронологічно, ні за специфікою діяльності вони не пов'язані. Вважаємо, що такий вибір пар пов'язаний із такою характеристикою образів соціальної пам'яті, як цілісність, що пов'язана з об'єднанням різних елементів у ціле завдяки подібності складових. У цьому випадку подібність викликана подібністю фонетичної вимови цих прізвищ, а саме закінчень. Коли один образ спливає у пам'яті, другий ніби додається, автоматично виходячи з їх подібності.

Архитепічну складову соціальної пам'яті знаходимо в такій особливості визначення респондентами героїв свого народу: зазначаючи героєм Т. Шевченка, респонденти в пару йому додавали українську поетесу Лесю Українку. Така парність, на нашу думку, викликана несвідомим, архетипі-

чним бажанням поєднати в пару осіб протилежної статі. Цікавим видається також той факт, що зазначені герої поєднувалися лише вдвох у пару, варіанти поєднання їх з іншими поетами та письменниками практично відсутні: вони або зазначалися окремо, або разом у парі.

Доволі значущою в соціальній пам'яті референтної групи (родини) залишається Велика Вітчизняна війна. Перемога, події боротьби цієї війни є найбільш значущими (29,5%) серед усіх інших подій, що були зазначені респондентами в історії свого роду. Відсотково вони навіть майже сягають значущості самої сім'ї та її членів, за яку відчувають гордість 32% мешканців Запорізького регіону.

Висновки. Таким чином, емпірично підтверджено особливості функціонування образів соціальної пам'яті, що полягають у відтворенні архітепічних форм та колективних уявлень, які позначаються на суб'єктивному переживанні почуття гордості за свою спільноту. Серед образів героїв соціальної пам'яті своєю значущістю вирізняються герої ВВВ, Т. Шевченко, Б. Хмельницький, в образах друзів представлені Росія та Білорусь. Оскільки конструювання соціальної пам'яті характеризується унеможливленням примусового витискання сконструйованого образу минулого, виникає необхідність їх урахування та саме "м'якого" контролю з боку держави, який виключає будь-яку можливість примусу або силового нав'язування "єдино правильного" розуміння історії.

Список використаної літератури

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман ; пер. с нем. М.М. Сокольской. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 23.00.05 "Етнополітологія та етнодержавознавство" / Ю.О. Зерній. – К., 2009. – 20 с.
3. Кон И.С. Дружба: Этико-психологический очерк / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1980. – 255 с. – (Личность, мораль, воспитание).

Стаття надійшла до редакції 27.10.2012.

Кулик М.А. Политика социальной памяти в детерминации территориальной идентичности (на примере г. Запорожье)

В статье обосновывается значение образов социальной памяти в реализации политики памяти. На основе эмпирического исследования анализируются особенности функционирования образов социальной памяти в детерминации территориальной идентичности. Доказывается, что политика памяти должна учитывать специфику определения жителями разных типов территориальных общностей образов героя, антигероя, врага и друга.

Ключевые слова: политика памяти, образ, территориальная идентичность.

**Kulik M.A. Social memory policy in territorial identity determination
(by the example of Zaporizhzhia)**

The meaning of social memory images in memory policy realization is grounded in the article. Relying on empirical research, features of social memory images in relation to territorial identity determination are analyzed. It is proved that memory policy should consider determination specificity of hero, anti-hero, enemy and friend images by persons belong to different types of territorial communities.

Key words: *memory policy, social memory image, territorial identity.*